

QIRIMTATAR TİLİNDE YAPMA SÖZLERİNİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

Nariye SEYDAMETOVA*

ÖZET

Kırım Tatar Türkçesinin sistemli olarak öğrenilmesi meselesi Tatar dilcilerinin önemli problemlerinden biridir. Kırım Tatarcasında söz yapmanın esasları, türetme morfemlerinin düzeni, anlamları ve özellikleri yeterince belirlenmemiştir. Oysa ki türemi sözcükler arasındaki semantik ilişkilerin ortaya çıkarılması büyük önem taşımaktadır. Burada bu ilişkiler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatarcası, Türemi Sözcükler, Semantik İlişkiler.

THE SEMANTIC PROPERTIES OF MULTIPLIED WORDS IN CRIMEAN TATAR LANGUAGE

ABSTRACT

The problem of learning Crimean Tatar Turkish in a systematic way is one of the important problems of Tatar linguists. In Crimean Tatar language, the main nuances of creating word, the system, meaning and properties of multiplying morphemes are not given briefly. Nonetheless, the evolution of semantic relations between multiplied words is an important issue. This paper will mention about these relations.

Key Words : Crimean Tatar Language, Multiplied Words, Semantic Relations

Qırımtatar tilini sistema tarzında öğrenüv meselesi qırımtatar til inışlığınıñ esas problemlerden biridir. Qırımtatar tilinde söz yapıluvı meseleleri asla da öğrenilmegen, söz yapıluvını öğrenmekniñ nazariy esasları belgilenmegen, söz yapıcı morfemalarnıñ terkibi, manaları ve özellikleri aqqında mesele soñuna qadar çezilmegen desek, yañlı mamız.

Söz yapıluvını öğrenüvde sistemli yana manıñ qullanuvı tek söz yapıluvınıñ murekkep (kompleksli) birlemlerniñ talil etilmesi değil de, ayrı yapma söz de talil etilmesini nazarda tuta.

Yapma sözcükler (yani türlü usullar ile - affiksleme sözcük olmaları konversiya v.b. yapılmış sözleri hepsi) dilni leksik terkinde körmüli yer almaqtalar. İlerileyici tillerde yapma sözcüklerin sayısı, asıl sözcüklerin sayısına nisbeten, eñ azdan 60 % te kilete [4, s. 150].

* Kırım Sanayi ve Pedagoji Üniversitesi, Simferopol, Qırım, Ukrayna,
arslanqiz@yahoo.com / nariye@mail.ru

Yapma sözlerniñ asıl sözlerden farqlayıcı hususiyeti unda ki, olar ekincil ol anı açıq-aydın körünıp tura. Yapma sözler özleriniñ ilkel (yapıcı) sözlerinen sıqı ba lanıp kelmekteler, yapma ve yapıcı sözlerniñ tamır kısmı aynı ola.

Sinhronik söz yapıluvı sistemasında yapma söz esas yer tuta, o, eñ sade birlemlerden (morfemalardan) te kil olunıp, daha da murekkep (kompleksli) birlemler (sözler qorantası, yapma sözler çifti, yapma sözler zincırı, yapma sözler paradigması) terkibine kire.

Yapma sözler tilniñ leksik terkiбини zenginle tireler, çevredünyada yañı añlamlarnı adlandırmaq maqsadınen meydan a ketirileler. unıñ içün de ilimniñ ilerilemesi yañı yapma sözler peyda olmasinen, yañı terminologik sistemalar inki af etmesinen, yañı dünyabaqı nıñ ekillenmesinen sıqı ba lıdır. Deyik, qırımtatar tilinde olduqça yaqında peyda ol an yañı sözler bulardır: *adlıyecı, silâhsızlanuv, gazlaştırmaq, plombalamaq, saipleştirmek,*

ekilciniñ manasından kelip çıqa. Bu munasebetlerni çevredünyadaki nesnelər arasında real (kerçek) munasebetlerniñ aks olunuvı kibi añlata bilemiz: *tuzluq* ‘tuz qoymaq için bir savut’, *tarıq* ‘taramaq için bir nesne’. Yapma sözlər terkiplerine ve manalarına köre yapıcı sözlərge nisbeten murekkepçe olu malardır: *tilşinas*, *sabırsızlıq*, *sırlıköz*, *yolbaşçı*.

Yapma söz hem ekilce, hem manaca yapıcı sözge tabi ola. ekilce tabi olması yapma sözniñ terkiibinde ya bütün yapıcı söz, ya onıñ negizi ola: **dare** – **dareci**, **duymaq** – **duyğu**, **beş yıl** – **beşyılıq**. Çoqusı allarda yapma söz yapıcı sözniñ manasını da saqlap kele: *dareci* – ‘dare çal an adam’, *yengilleşmek* – ‘yengil olmaq’, *beşyılıq* – ‘be yıl a qararla tırl an’.

Yapıcı ve yapma sözlər arasında ba lar hem söz yapıluvınıñ murekkep, qıyın ceryanını, hem de barlıqtaki eyler arasında murekkep alâqalarını aks eteler. u sebepten de söz yapuv qanunlarınsannıñ verbal fikir etüvini aks etken til hususiyetleriniñ sayısına kireler; ve söz yapuv bilgisiniñ ilerilemesi yapıcı ve yapma sözlər arasında alâqalarını öğrenmekten ba la an (G.O. Vinokur, V.V. Vinogradov, N.M. anskiy, Ye. A. Zemskaya, .S. Uluhanov v. b.).

Amma yapma sözniñ manası sadece yapıcı negiz ve ekilciniñ manaları qo ulmasından meydan a çıqa, desek, bu pek sadele tirilgen anlatma olur.

Yapma ve yapıcı sözlər arasında manaca sıqı ba lantı ol anı ubesizdir. Yapma sözlər yapıcı sözləriniñ belli bir leksik-semantik variantı esasında meydan a keleler.

F.A. Ganiyev qayd etkenine köre, “birinciden, yapma söz ve yapıcı negiz arasında içerki semantik ba munasebetleri peyda ola, yani bu birlemler arasında material semantik ba saqlanıp qala ve, ekinciden, yapma sözniñ semantikasi, yapıcı negizge baqqanda, deñi e” [1, s. 200].

Yapma ve yapıcı sözlər arasında ba lar öğrenilgende, çoqusı allarda olarnıñ arasında semantik alâqalar diqqatqa alınmayıp, mahsus incelenmey. Bu da söz yapıluvı, yapma sözləriniñ mana özellikleri soñuna qadar öğrenilmeyip qal anınıñ sebebidir. “Yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik munasebetler öğrenilmese, tilniñ söz yapıluv sistemasınıñ tasviri de tam olmaz, bir sıra allarda da bozuq olur” [6, s.41].

Türkiy tillerde yapma sözlerniñ manası incelenende, esas diqqat söz yapıcı affiksiniñ umumle tirilgen manasına ayırıla, yapıcı sözniñ (negizniñ) manasına ise çoqusı allarda esapqa alınmay. Tek ayrı bir i lerde (E.V. Sevortian, A.A. Yulda ev, V. sengaliyeva, F.A. Ganiyev) yapma sözler yapıcı negizniñ manasına nisbeten inceleneler. Böyle allarda yapma sözniñ semantikası kompozitsion ekilde te kil oluna ve bu mananıñ ekillenmesinde hem affiksler, hem tamırlar türlü derecede i tirak eteler, hem de mana qısımları belli bir fikir etüv neticesinde üstke çıqalar: *yazıcı* 'bediy eserler yaz an bir kimse' *bediy eserler* qısmı fikir etüv neticesinde üstke çıqa. Yani yapma sözniñ manasını "tü ünip tapmaq" kerekligi körüne: *tilci* 'tilbilgisi öğrenmeknen o ra qan adam', *tutqal* 'yapı abilgen bir ingenlik, eki nesneni, parlan an, yırtıl an nesnelerni yapı tırmaq için kullanıla'.

Demek, yapma sözniñ semantikası her vaqıt sadece u sözni olu tır an qısımlarnıñ semantikasından kelip çıqmay, oña diger mana qısımları da qo ula bileler.

Yapma söz manasınıñ bü özelligine tur unla ma (frazelogiklik) deyley [3; 5]. Demek, yapma sözlerniñ manalarını inceler ekenimiz, bizim vazifemiz onıñ terkibiy qısımları qo ulıp degil de, u qısımlar biri-birine beraber tesir etkenlerini ve bu tesirniñ çe itlerini köstermelimiz [2, s. 16]. Yapma sözlerniñ manalarında bir artma qısım peyda ola, bazıda bu artma qısım yapma sözniñ manası için temel ola, bundan ayrı, yapıcı sözniñ manası içinde bir de bir semantik element yapma sözniñ manası için da temel ola bilir. Buña köre, yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından türlü derecede uzaq olması mumkün [3, s. 10].

1. Yapma sözniñ manası yapıcı sözniñ manasından pek uzaqla ma anını köre bilemiz. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ terkibinde buluna, yapma söz ise canlı, i lek söz yapıcı affiksi yardımınen te kil oluna. Affiks, yapıcı negiznen beraber, yapma sözniñ manasınıñ büyük bir qısmını ifade ete. Amma yapma sözniñ bazı bir semaları üstke çıqmayıp qalalar. Deyik, *-cı/ci/çı/çi* affiksi areket etken ahısını bildire, amma u areketniñ özelliklerini biz tek duya bilemiz: *tütüncü* 'tütün **östüre**', *aşçı* 'a **pişire**', *tarihçi* 'tarihni **ögrene**'.

2. Yapma sözniñ terkibi ve manası arasında baya ı bir fark körüne. Umumiy semantik element yapıcı sözniñ içinde saqlı ola, yapma sözniñ ekli onıñ üstke çıqmasına yardım ete. Yapma söz az i letilgen söz yapuv örneği boyunca te kil oluna. Bunı biz hususan tús-renk bildirgen sıfatlardan yapılan sözlerde tapa bilemiz. Böyle allarda renk seması yapma söz terkibinde temel sema degil de,

kenar (periferik) sema ola bilir: *aqlamaq* 'kireçnen boyalamaq, sılamaq, u sırada aq túske', *sarılıq* 'yuqunçlı hastalıq, onıñnen hastalan an insanıñ çırayı sarılıq ola', *qızılçıq* 'da çalısqınıñ yemi i, küzde pi e, qırmızı tüste' ve ilâhre.

3. Yapıcı ve yapma sözlerniñ umumiy semantik elementi yapıcı sözniñ tı ında buluna ve yapma sözniñ ekli sözniñ manasını añlama a yardım etmey. Meselâ, *yaqalamaq* sözü 'bir de bir kimseni yaqasından tutmaq' manasını do rudan-do ru bildirmey. Bu sözniñ manası 'gizlengen, qıdırıl an bir kimseni tapmaq ve bulun an yerinden tutıp alıp ketmek, hapske almaq'tır. Bu tı qı semalar ça rı ımlar esasında meydan a çıqalar, olarnı tayin etmek qıyın ola: *tındırmaq* 'öldürmek' < *tinmaq* 'susıp qalmaq, tınç olmaq, toqtap qalmaq', *qabaqbaş* 'toñqa, toqal' < *qabaq* 'bir sebze', *baş* 'insan muçesi'.

Körgenimiz kibi, yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik munasebetler ince bir eydir ve yapma sözlər yapıcı sözlerniñ manalarını her vaqıt dos-do ru aks etmeyler, çoq allarda yapma sözlerniñ manası yapıcı sözlerniñ manasından çetle e ve mecaziy bir renk ala bile.

Yapma sözlerniñ manalarında tur unla ma olmasından ayrı, yapma söz yapıcı söz ile diger taraftan da ba lı ola: yapıcı söz çoqmanalı olsa, yapma söz bu manalarını türlüce menimsey. Bunıñ da üç çe itini köstere bilemiz.

1. Tam ba lılıq, yani yapma söz yapıcı sözniñ manalarını hepisini ala: *yaş* - *yaşlıq*, *qart* - *qartlıq*, *şeñ* - *şeñlik*, *güzel* - *güzellik*, *uzun* - *uzunlıq*, *qısqa* - *qısqaqlıq*, *yaş* - *yaşarmaq*, *tar* - *tarlaşmaq*, *qıyış* - *qıyışmaq*, *semiz* - *semirmek* ve ba qaları.

2. Tam olma an ba lılıq, yani yapma sözniñ manasında yapıcı sözniñ hepisi manaları saqlanıp qalmaz: *qara* sözüniñ böyle manalarını köstere bilemiz: 1. 'siyah', 2. 'esmeri', 3. 'qaranlıq', 4. 'kirli', 5. 'a ır', 6. 'kederli', 7. 'yüzsüz', 8. 'suvuq'. Bu sözden yapılan *qararmaq* sözü ise tek bir qaç manasını menimsey: 1. 'siyah túsünü almaq', 2. 'esmeri olmaq', 4. 'kirli olmaq'. *Aq* sıfatınıñ böyle manaları bardır: 1. 'beyaz', 2. 'aydın, açıq', 3. 'temiz', 4. 'suçsuz'. Ondan yapılan *ağarmaq* sözü tek bir manasını al an 'açıqça tüste olıp qalmaq'.

3. Keñi ba lılıq, yani yapma söz manasına köre yapıcı sözden daha büyük, keñi ola, yañı manalar da asıl ete: *sarı* - *sarılıq*

'hastalıq', *qara* – *qaralama* 'ilk', *qart* 'esli-balı, ya ı büyük bir kimse' – *qartaymaq* 1. 'ya ı büyük olmaq', 2. 'eskirmek' ve ba qaları.

Yapma ve yapıcı sözlər arasında semantik ili kilerniñ öğrenilmesi pek murekkep ve muhim eydir. Yapma sözniñ manası terkibindeki bütün elementlerini ve olarnı ifade etici vastalarnı belgilev hem talil etüv söz yapılıvını da, leksik semantikasını da tolu derecede öğrenmege, incelemege yardım ete bilir.

Kaynakça

- Ganiyev, F.A., *Tatarskiy Yazık. Problemi İ İssledovaniya.* / F.A. Ganiyev, pod obs . red. Galiullina K.R. – Kazan 2000, s. 432.
- Kubriakova, Ye. S., "Kognitivnaya lingvistika i problemi kompozitsionnoy semantiki v sfere slovoobrazovaniya", *İzvestiya AN. Seriya Literaturı İ Yazıka*, 2002, tom 61, 1, ss. 13-24.
- Plotnikova, G.N., *Slovoobrazovatel'naya Sistema Russkogo Yazıka V Aspekte Yeyö Osvoyeniya İnostrantsami*, Avtoref. diss. dok. filol. nauk., Yekaterinburg 1992, s. 36.
- Rol slovoobrazovaniya v formirovanii yazıkovoy kartını mira. /Rol çeloveçeskogo faktora v yazıke: yazık i kartına mira.* – Moskva: Nauka 1988, s. 216 .
- Belo apkovoy, V.A., (pod. red.) *Sovremenny Russkiy Yazık.*, Moskva 1988. s. 347.
- ir ov, .A., *Tipı Slovoobrazovatel'noy Motivirovannosti*, Filologičeskiye Nauki, 1995, 1, ss. 41-54.